

colonists and the Ukrainians have been given; they were mainly due to economic relations, because the first of them bought a plot from Russian noblemen.

The article describes quite a detailed plan of the building of the village, the way the construction proceeded, which materials were used during the construction of residential buildings and village facilities, cartographic materials for data visualization have been submitted. The data on the key difficulties which the colonists faced while settling specified area has been highlighted. The process of the construction and development of the school has been described in detail.

Keywords: Hryhorivka, Mennonites, colonists, German settlement, village development plan of settlement, geographical location.

Одержано 22.02.2017.

УДК 94(477)«18»

Катерина Полоз
(Кропивницький)

ПЕРВІСНЕ НАКОПИЧЕННЯ КАПІТАЛУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (XIX ст.)

У статті на основі архівних матеріалів та історичної літератури аналізується процес первісного накопичення капіталів у Наддніпрянській Україні в XIX ст. Особливу увагу приділено таким джерелам капіталу як державні відкупи, ярмарки, лихварська діяльність, державні позики, іноземні інвестиції, оренда нерухомого майна тощо.

При написанні статті були використані історичний, хронологічний та порівняльні методи.

Зроблено висновок про те, що у процесі накопичення капіталу в Наддніпрянській Україні в XIX ст. першочергову роль відігравали заможні верстви населення.

Ключові слова: капітал, Наддніпрянська Україна, прибуток, джерела капіталів, інвестиції, лихварство.

Питання первісного накопичення капіталу в Російській імперії завжди перебувало в полі зору істориків і економістів. Дослідження цієї проблеми дозволяє вирішити ряд питань генезису капіталізму, що має велике значення для розвитку наукової думки. До того ж, заявлена проблема є досить дискусійною, що вимагає її подальшого ґрунтовного аналізу. Велику зацікавленість представляє особливість первісного накопичення капіталу в Наддніпрянській Україні, адже тут цей процес відбувався інакше, ніж у Росії та Англії. Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси, пов'язані з нагромадженням капіталу в Наддніпрянській Україні у XIX ст. Метою статті виступає системний і комплексний аналіз процесу первісного накопичення капіталу в означених територіальних і географічних межах.

На жаль, небагато вчених проявили ініціативу щодо вивчення даного питання. Проблема первісного нагромадження капіталу в Україні у XIX ст. у вітчизняній і зарубіжній історіографії знайшла висвітлення у працях Ф.Я. Полянського [25], І.М. Бровера [2], О.А. Бундак [3,4], І.О. Гуржія [7; 8], В.М. Орлика [21; 22], О.О. Нестеренка [20], І. Слабєєва [27] та ін., проте, переважно, у плані загальних досліджень.

Особливий інтерес представляє питання про джерела отримання капіталів і соціальні прошарки населення, які відігравали активну роль у формуванні таких капіталів. Концентрація грошових багатств в Україні здійснювалась різноманітними способами: жалування царів, гетьманів, полковників (не тільки землями, але і млинами, мануфактурами, які належали казні), торгівля, лихварство, чумакування, розбій, війни,

податки, відкупи, посилення експлуатації робітників тощо [20]. Зупинимося лише на окремих аспектах, найбільш характерних для України.

Передусім, розглянемо існуючі на той час умови капіталізації у дворянсько-поміщицькому господарстві. Цікавить, чи мали поміщики достатню кількість грошей, щоб стати промисловими капіталістами, адже участь у промисловій діяльності дворян України (поряд із застосуванням таких підприємств вони успішно вели комерційні справи, бралися за підряди, відкупи, не гребували лихварством, виступаючи нерідко за спинами підставних осіб і через управителів), основою економічної могутності яких була земельна власність, почала дуже виразно проглядатися з початком ХІХ ст., в умовах розкладу кріпосницької системи й розвитку капіталістичного укладу в промисловості та сільському господарстві [10, с. 18]. Основна маса поміщиків України прагнула збільшити дохідність своїх маєтностей на основі феодального способу виробництва, тобто шляхом збільшення «барської запашки» за рахунок обезземелення селян, посилення панщини та інших кріпосних повинностей. Так, за даними матеріалів редакційних комісій [13, с. 16], земля в Україні розподілялася між поміщиками і селянами наступним чином:

Таблиця 1

Частина землі у %, яка належала поміщикам і селянам в Україні на початку ХІХ ст.

Райони	Земля у поміщиків	Земля у селян
Лівобережна Україна	61,2%	38,2%
Правобережна Україна	63,2%	36,7%
Південна Україна	85,7%	14,3%

Наприклад, графам Браницьким належало до 300 тисяч десятин, а князю Лопухіну 100 тисяч десятин [7, с. 53]. Дослідник історії дворянства ХІХ ст. В. Ярмонкін був переконаний, що «земля для дворянина складала природну основну економічну опору життя» [16, с. 17]. Так, посівні площі Півдня України розширювались особливо інтенсивно. Тільки з 1778 по 1851 рр. вони збільшилися в цьому краї у 25 разів. За даними А. Скальковського, в Новоросійському краї в 1846 р. висівалося 1981 тис. четвертей зерна, а в 1861 р. – уже 2909 тис. четвертей [13, с. 19]. Однак нагромадження капіталу шляхом продажу сільськогосподарських товарів, насамперед, зерна, не було ефективним через те, що хліб був дешевим, а транспортні витрати при тих умовах – великими. Хоча зерно становило основну товарну масу товарів і давало найбільші сумарні доходи, все ж чисті доходи від продажу хліба для багатьох поміщиків були незначними [20]. Наприклад, управляючий маєтком Г. Нечаєва А. Зеньковський з цього приводу зазначав (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставяемые цены, ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озимая за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб.; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сорта разумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к.». Однією з причин поганой торгівлі слід вважати відсутність попиту за кордоном [6, с. 62–63].

Розглядаючи дані про поміщицьке землеволодіння, необхідно враховувати ту обставину, що тут значного поширення набувало здавання маєтків в оренду. Власники великих латифундій часто самі не вели господарство, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду іншим поміщикам-посесорам. Так, граф Потоцький здавав в оренду юнкеру Реусому село Радзивиловку, а «сам потім платив борги іншим кредиторам» [14].

Найбільшими прибутками у поміщицькому господарстві було скотарство і вівчарство, на яке певна частина землевласників звертала особливу увагу. Великі вівчарні мали в маєтках граф. М. Потоцька, князь Любомирський, пом. Понятовський, Уваров,

Валевський, Грохольський [3, с. 31]. Лише поміщики Київщини в 1846 р. одержали прибутку від вівчарства понад 127 тис. крб., Херсонщини – близько 1 млн. крб. [20]. У цьому контексті професор Н. Мурзакевич про вівчарство писав: «...оно было особенно покровительственно правительством, которое щедрою рукою раздавало земли всемъ темъ кои пожелаютъ заняться развиденіемъ полезныхъ животныхъ, доставляющихъ в наше время уже не баснословное «золотое руно» [17, с. 67].

Важливо відмітити, що саме відкупи стали одним із найбільших джерел нагромадження первісного капіталу [21, с. 183]. Імператорський указ, що затверджував умови на винний відкуп у Південних губерніях, надавав значні пільги поміщикам, які мали вотчинні села. Вони звільнялися від сплати повідерного мита з вина, горілки і наливки, які виготовлялися в їхніх маєтках та споживалися на місцях, а також перевозилися для дрібної торгівлі й шинків у межах належних їм сіл та дач, де такий продаж існував і раніше. Поміщики також мали «право продажу горячего хлебного вина, могут также они беспрепятственно пользоваться свободою продавать в вотчинах и деревнях, им принадлежащих, и в устроенных отдельно на землях их шинках, мелочными мерами разные водки из домашних и привозимых виноградных вин и из разных иностранных веществ делаемя с платежом в казну акциза по два рубля с ведра». Окремо обумовлювалися виробництво та продаж алкоголю на розданих поміщикам для заселення територіях межиріччя Бугу та Дністра. Тут дозволялося вільне винокуріння і дрібний продаж його продуктів не лише поселенцям, а й прийшлим особам [21, с. 179]. Російська влада пильно ставилася до справи: цікавилася grosбухами шляхетських маєтків і «вибивала» певну інформацію з магнатів. Сангушко, для прикладу, ділив штетл (з польського – «містечко», ідиш «shtetl» – містечко) – поселення полуміського типу в Східній Європі, а потім у смузі осілости в Росії з переважаючим або значним єврейським населенням) Черкаси (населення близько 1370 осіб) із російською казною. Держава отримала з мешканців містечка й купців 1765 рублів податків, натомість Сангушко – 15874 злотих (приблизно 4000 рублів) із гуралень і шинків. Ситуація в інших регіонах України мало чим відрізнялася. Шинки в прикордонному з Австрією Дубенському повіті належали графу Мянчинському – він отримував із них щорічно добрих 18000 злотих.

Містечко Богуслав належало графу Понятовському й нараховувало 406 дворів, що платили 1263 злотих податків. Натомість броварня давала 3000 злотих, а торгівля алкоголем – ще 5500. У Старокостянтиніві, володінні графині Ржевуської, 50 шинків давали 67% прибутку. У штетлах, що належали таким польським поміщикам, як Ганські, Браницькі й Радзивіли, склалася та сама картина. Візьмімо, наприклад, поміщика Яблуновського, власника Чигирини – невеликого містечка на 694 особи, які сплачували 6926 рублів податку державі і 2429 злотих податку – власникові міста. Водночас, із 32 євреїв-шинкарів Яблуновський мав 9000 злотих (!) [23, с. 61].

Якщо розглядати кредити як джерело капіталів, то можна сказати, що у першій половині XIX ст. кредитні установи Російської імперії були покликані перш за все обслуговувати потреби поміщиків. Міністерство фінансів у цілому виступало проти надання позик засновникам промислових підприємств недворянського походження, вважаючи, що це завдаватиме шкоди казні й ставитиме у виключне становище підприємства, які отримали пільги. Чисельні прохання промисловців-недворян про надання кредитів, як правило, відхилялися урядом, на противагу промисловцям-поміщикам, котрі їх отримували за наявності значної земельної власності й нерухомого майна майже безперешкодно. Державний позичковий банк, відкритий у 1787 р., кредитував дворян на досить вигідних для них умовах. За положенням 1824 р. під заставу поміщицьких маєтків позики ним видавалися терміном до 24 років із виплатою 8% річних, а під заставу житлових цегляних будинків – лише до 12 та 8 років. У 1830 р. максимальний термін за позиками під заставу маєтків був продовжений до 37 років. Можливість отримання поміщиками на тривалий час грошей із державних банків

створювала сприятливі умови для заснування промислових підприємств [10, с. 79]. Проте і за таких умов поміщики «залазили» в борги. Наприклад, княгиня О. Родзівіллі мала заборгованість перед Польським банком у сумі 665 тис. сріблом [29, арк. 359–363].

З метою глибшого розуміння проблеми доцільно зазначити, що абсолютна більшість дрібних і середніх підприємців краю, не говорячи вже про селян, не мали ніякої можливості скористатися послугами банківського кредиту. Тому в питаннях дрібного кредитування всі вони, а також ремісники, землевласники, у т. ч. поміщики, як і раніше, зверталися до єврейських лихварів, які залишалися монополістами в галузі небанківських кредитно-позичкових операцій (неорганізованого кредиту). Так званий «єврейський кредит» був доступний і широко розповсюджений, насамперед, на селі. Пересічний селянин міг отримати кошти іноді просто в місцевому шинку, який часто виконував роль «банкірської контори», де вирішувались різні комерційні питання між шинкарем, орендарем, дрібним лихварем і селянами. Вартість кредиту визначалася видом. Серед найбільш «екстремальних» варіантів – кредит під заставу майбутнього врожаю – до 400% річних. У середньому ж селяни могли розраховувати на 10% на місяць як з грошовою, так і з натуральною виплатою. Фінансовими послугами єврейських лихварів користувалися також місцеві поміщики, постраждалі внаслідок деяких фінансових аспектів селянської реформи 1861 р. Справа в тому, що за умовами реформи в якості плати за відчужувану на користь селян землю поміщики отримували не готівку, а цінні папери (кредитні документи): т. зв. 5-ти % викупні свідоцтва та 5-ти % банківські білети. Останні теоретично мали б розмінювались на готівку за прозивною вартістю, а свідоцтва викупатися протягом 5–15 років державою. Але значна частина поміщиків почала одразу обмінювати банківські білети на готівку й активно продавати викупні свідоцтва, розміщуючи отримані кошти в іноземній валюті й цінних паперах. Це призвело до швидкого падіння курсу банківських білетів значно нижче прозивної вартості. Тому лихварі, абсолютна більшість яких були євреями, надавали кредити поміщикам під заставу цих паперів за ціною 30 коп. за 1 руб. банківського білету і 15 коп. за викупне свідоцтво, що в перспективі давало б прибутку, відповідно, 75 коп. від продажу банківського білету і 90 коп. від продажу викупного свідоцтва. Зрозуміло, що частина поміщиків була нездатна вчасно здійснювати виплати за кредитом, унаслідок чого цінні папери переходили у власність лихварів [31, с. 34]. Таким чином, різні форми лихварства пришвидшували процес формування великих капіталів. Створювалося додаткове джерело первісного накопичення [25, с. 43].

Також, починаючи з 1830-х рр. найбільш прогресивні поміщики Правобережжя, власники великих господарств, що в основному спеціалізувалися на вирощуванні та переробці цукрового буряка, запроваджували у власних маєтках кредитні установи, за допомогою яких намагалися вирішувати існуючі господарські проблеми. Так, син великого землевласника князя Євстафія Герасимовича Сангушко (у 1818–1820 рр. – Предводитель дворянства Волинської губернії) – Роман, 1830 р. організував у своєму маєтку в м. Славутичі Заславського повіту акціонерний позичковий банк. Останній не був повною власністю поміщика, адже являв собою акціонерне товариство. Його початковий капітал становив від 2 до 3 тис. руб. сріблом, а до початку 40-х років він зріс до 4.500 руб. [5, с. 14].

Продовжуючи аналізувати джерела капіталів, зауважимо, що активізація процесів їх первісного накопичення, поза сумнівом, не обійшлася без купецтва. Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збільшувалася. За підрахунками І.О. Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла в понад 5 разів: з 18,2 тис до 104,4 тис. осіб. Як правило, купці губернського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Найбільша кількість представників купецького стану в середині XIX ст. була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії [11, с. 25].

Купецька торгівля поширювалась як на внутрішній ринок, так і на зовнішній. Через руки купців, що торгували із закордоном, проходили, таким чином, величезні суми. Обіг самих тільки одеських негоціантів становив 1841 р. 16292580 карб. сріблом, 1842 р. – 17699471 карб., 1843 р. – 17161486 карб., 1844 р. – 24080685. Вже це одне може свідчити й про значні прибутки купців від зовнішньої торгівлі [2, с. 64–65].

В межах Російської імперії вельми значними виявилися сезонні коливання і територіальні різниці в цінах, чим і користувалися купці для примноження своїх прибутків [25, с. 37]. Згідно з даними Б. Миронова, по всій території європейської частини Російської імперії можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб: 1761–1810 рр. – зростання; 1811–1830 рр. – зниження; 1831–1880 рр. – зростання; 1881–1900 рр. – зниження; 1901–1914 рр. – зростання. Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому, протягом 1761–1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731–1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707–1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811–1830 рр. ціни знизилися на 18%, порівняно з початком ХІХ ст. Протягом 1831–1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881–1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася [6, с. 61].

У пореформені роки більшість районів багатой хлібом України страждали через труднощі збуту зернових продуктів. Внаслідок цього у Херсонській губернії чверть пшениці збувалась за 8–10 рублів сріблом, у середній полосі України вона продавалась тільки за 3 рубля, а в північному Поліссі взагалі не виявилось покупців [25, с. 39].

Доходи купців поповнювалися в умовах кріпосної Російської імперії прибутками від ярмаркової торгівлі. Ярмарки відігравали важливу роль у зміцненні товарообігу й господарських зв'язків в Україні, сприяли створенню загальнонаціонального ринку та розширенню зовнішньої торгівлі [4, с. 141]. Обіг коштів на ярмарках був дуже значним. Так, за підрахунками І. Аксакова, за відомостями 1854 р. на 11-х ярмарках, які діяли на території тогочасної України, було привезено товарів на суму 127750000 карб. сріблом і продано 80750000 карб. сріблом [1, с. 47]. На ярмарках купці запасались на тривалий час товарами для торгівлі у своїх крамницях, а також для ресторації, харчевень і т. п. [7, с. 79]. За даними, які наводить І. Бровер (хоча, як зазначає сам дослідник, не досить точними), кількість крамниць по 9-х губерніях значно зросла: в 1833 р. становила 8197, а в 1847 р. – 9647. Про значні розміри сталої торгівлі свідчить і такий факт, наприклад, що обіг 4-х бердичівських ярмарків становив лише близько 600000 карб. сріблом тоді, загальнорічний обіг бердичівських купців доходив 13–15 мільйонів [2, с. 71–72]. Важливо відзначити, що більша частина продукції, яка привозилась на ярмарки, розпродавалась. Так, наприклад за архівними даними, 1844 р. в Херсонській губернії було привезено товарів на суму 895669 рублів 30 коп. і продано на 457405 рублів 30 коп. [9, арк. 31–32]. Інколи власники міст і містечок намагалися не лише розширити виробництво, а й стимулювати розвиток торгівлі через організацію ярмарків. У 1856 р. містечко Городниця було продане Вацлаву Руликовському. Новий власник містечка, вирішивши модернізувати фабрику з метою виробництва фарфору, зрозумів, що потрібен ринок збуту. 7 жовтня 1857 р. він звернувся з проханням до губернської управи дозволити йому влаштувати ярмарку в містечку. Після тривалого листування (більше року) було отримано дозвіл на проведення ярмарки і торгів. Результати не встигли забаритися. В. Руликовський сповіщав, що «...фарфор и фаянс в Гродниці збувається на суму 6 000 крб. у рік, постійно закупають приїжджі купці та євреї за встановленими цінами і збувають цей товар у різних місцях губернії» [4, с. 142–143].

Значні капітали отримувались за рахунок чумакування. У другій половині 1840-х – 1850-х рр. вартість перевезення хліба самим дешевим транспортом – чумацьким – досягала половини і більше вартості самого хліба в місцях його виробництва. У 1846 р. в Катеринославській губернії, тобто на відстані 300 верст від Одеси, хліб продавався

по 3 крб. 50 коп. – 4 крб. за четверть, а доставка його в Одесу коштувала по 2 крб. за четверть. Чим далі на північ, тим дешевшим був хліб і дорожчим його перевезення. У 1844 р. у Київській і Подільській губерніях середня ціна хліба була 2 крб. за четверть, а доставка його в Одесу – 2 крб. 50 коп., тобто досягала 100–125% його вартості [27, с. 111].

Не можна оминати й той факт, що для періоду первісного накопичення капіталу в Російській імперії характерним явищем з боку держави було залучення іноземних інвестицій. На початку XIX ст. діяло обмеження на підприємницьку, інвестиційну діяльність іноземних підприємств і приватних осіб. Але з 1850-х рр. з метою активізації промисловості вживалися заходи щодо розширення прав іноземців у сфері інвестування в російську торгівлю і промисловість. Лібералізація правового статусу іноземців почалася з торговельних контрактів з Францією, Бельгією, Англією [16, с. 9]. Так, Наказ від 7 червня 1860 р. «О правах пребывающих в России иностранцев» зрівняв іноземців з громадянами Російської імперії у сфері торгівлі, промисловості та інвестиційної діяльності [24]. Значна кількість іноземців володіла підприємствами в Наддніпрянщині. О. Машкін зазначає: «Там, де панували «частный капитал, инициатива, а также предприимчивость индивидуального уровня», чисельно переважали німці, австрійці, британці, французи, греки, болгары, котрі вкладали кошти, сили й інтелект перш за все в легку промисловість, обробку сільськогосподарської сировини та механічне виробництво більшості українських губерній» [19].

Разом з тим уряд наказом від 25 серпня 1817 р. «Про дозвіл поміщикам і власникам земель приймати й виписувати іноземних колоністів для заселення їх на своїх землях» створив сприятливі умови для переселення різних іноземців до держави. Оскільки німці, чехи і поляки були відомі своєю працьовитістю і прогресивними методами господарювання, то освоєння ними незаселених земель мало створити корисний вплив на розвиток землеробства й промисловості [26, с. 149]. Імперський уряд надавав іноземцям пільги. Сума грошей на харчування встановлювалася до 10 коп. на дорослого і 6 коп. на малолітнього на добу, а після оселення до перших жнив – від 5 до 10 коп. на кожного, залежно від цін на продукти. Повертати гроші на харчування треба було у випадку еміграції з Російської імперії або при переході в інше звання. Згідно із документом, колоністи отримували земельні наділи у розмірі 60–65 десятин. Отже, положення маніфесту поряд із вимогами до іноземців, наприклад, стосовно їхніх статків, гарантували низку привілеїв. Останні пункти були, в першу чергу, направлені на стимулювання та зацікавленість німців до міграції на південь України [15, с. 7].

Промисловці самі просили державу залучити колоністів до їхніх фабрик та заводів, адже залучення колоністів на свої фабрики давало можливість підприємцям отримувати пільги від держави. Так, зустрічаємо справу графа Браницького, де він просить запросити до його цукрового заводу 50 сімей із пруських підданих [30, арк. 1–7]. Разом з тим, найпотужнішим промисловим утворенням, де була задіяна значна кількість іноземних робітників у XIX ст., стає колонія Нові Мизиричі, заснована у 1833 р. у Суразькому повіті за 8 верст від містечка Клинці. Створення цієї колонії було пов'язане з ініціативою брестського купця Петра Ісаєва, який заснував тут сукняну фабрику й переселив сюди іноземних робітників, більшість яких склали німці. З метою підвищення рентабельності фабрики П. Ісаєв спробував домогтися певних пільг з боку губернського начальства, використавши той факт, що ним було створено там «колонію майстрів». Аналіз розпорощених висловлювань П. Ісаєва дав підстави стверджувати, що він високо цінував не тільки створення потужної фабрики, а й колонії майстрів, яка давала можливість забезпечити стабільне постачання робочої сили високої кваліфікації [18, с. 132].

Залучення іноземних робітників було пов'язане із проблемами ринку робочої сили, його залежністю від кріпосної системи. Наприклад, в архівних матеріалах 1807 р.

нами було знайдено інформацію про те, що на фабриці генерала Коновнищеня в селищі Микитівка «ввиду отсутствия мастеровых, рабочих, шерсти, материалов и красильни» не було виконано замовлення на поставку сукна [28, арк. 31–33].

Частково, торкнувшись проблеми впливу держави на прибутковість тих чи інших суб'єктів господарювання в українських губерніях ХІХ ст., слід відмітити, що однією з перешкод для формування великих капіталів у населення була податкова політика уряду. Намагання держави забезпечити своєчасне й повне надходження державних податків і земських повинностей без обтяження себе проблемою формування спеціальних податкових органів, а, натомість, перекладення всієї роботи на самовідрядні сільські й міські структури та поміщиків, створювало підґрунтя для зловживань при зборі податей, і, відповідно, посилювало фіскальний тиск на населення [8]. Розвиток промисловості й торгівлі звертають особливу увагу владних структур на можливість збільшення міських доходів від зборів за відведення торговельних місць для ярмарків, такси котрих мали затверджувати цивільні губернатори й генерал-губернатори, а у містах відомства військових поселень, – ці функції покладалися на військово керівництво. Так, наприклад, начальник штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор В.Ф. фон Лауніц у березні 1846 р. Наказував Єлисаветградській міській думі терміново надати йому відомості про порядок збору грошей під час ярмарок у місті, при цьому необхідно було пояснити, «выгодны ли эти сборы, чтобы оставить их на будущее время, или судя по возрастающей промышленности предполагается оные увеличить, и в каком количестве, с каждой статьи отдельно» [22]. Так, в Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями [8].

Таким чином, виокремлюємо головні джерела накопичення капіталу: державні відкупи, лихварська діяльність, ярмарки, зовнішня і внутрішня торгівля, здача в оренду майна, скотарство, державні позики, іноземні інвестиції, використання землі, залучення колоністів. Аналіз наукової літератури та архівних матеріалів засвідчує, що у процесі накопичення капіталу в Наддніпрянській Україні у ХІХ ст. першочергову роль відігравали землевласники, купці, поміщики та заможні селяни. Найбільш «ініціативні» з них сприяли розвитку торгівлі, розхитуючи при цьому натуральний характер кріпосного суспільства і перетворюючи його на таке, що працює на внутрішній і зовнішній ринок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И.С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 382 с.
2. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Одеса, 1931. 174 с.
3. Бундак О.А., Сухушина О.В. Становлення індустріальних відносин у волинському селі у передреформенний період // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства; Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 30–33.
4. Бундак О. Становлення торгово-економічних відносин на Волині в першій половині ХІХ ст. // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. № 13: Історичні науки. С. 140–146.
5. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ, 1997.
6. Гордуновський О.М. Внутрішні ціни на хліб і їхня регіональна специфіка в Південній Україні ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, 2010. Випуск ХVІІІ. С. 60–67.
7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
8. Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в ХVІІ – середині ХІХ ст. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2012. 278 с.
9. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 1. Ед. хр. 4. 1844. 31–32 арк.
10. Донік О. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 61–86.

11. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41.
12. Задерейчук І.П. Німецька колонізація українських земель у XVIII – на початку XIX ст. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 19. 2006. № 3. С. 30–38.
13. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов-на Дону, 1963. 102 с.
14. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.
15. Кононкова Н.В. Государственно-правовое регулирование внешней торговли в Российской империи в первой половине XIX в. // Вестник Амурского государственного университета. 2010. Вып. 50: Сер. Гуманитарные науки. С. 94–99.
16. Кочергін І.О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду // Гуманітарний журнал. 2010. № 3/4. С. 16–29.
17. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатилетие, т. е. с 1820-го по 1846-й год. Одесса, [1846]. 88 с.
18. Мащенко А. Колонія Нові Мизиричі та її роль у соціально-економічному розвитку України (перша половина XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 132–137.
19. Машкін О.М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 450 с.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні [В 3 ч.]. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ Вид-во АН УРСР, 1959. 496 с.
21. Орлик В.М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 175–187.
22. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
23. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790–1840) // Judaica Ukrainica. 2013. № 2. S. 58–64.
24. О правах прибывающих в России иностранцев // Полное собрание законов Российской империи. СПб. Т. 35. Отд. I. 1860. № 35880. 706 с.
25. Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. Москва, 1958. 416 с.
26. Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008. Вип. 14. С. 147–156.
27. Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ, 1964. 140 с.
28. ЦДІАУ у м. Київ (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1080. 31–33 арк.
29. ЦДІАУ у м. Київ. Ф. 442. Оп. 788 а. Спр. 19. 359–363 арк.
30. ЦДІАУ у м. Київ. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 550. 1–7 арк.
31. Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. 2013. № 4. С. 30–43.

REFERENCES

1. Aksakov I.S. Issledovanie torgovli na ukrainskikh yarmarkakh. SPb., 1858. 382 s.
2. Brover I.M. Ukrayina na perelomi do promyslovoho kapitalizmu. Odesa, 1931. 174 s.
3. Bundak O.A., Sukhushyna O.V. Stanovlennya industrialnykh vidnosyn u volynskomu seli u peredreformennuyu period // Ukrayinskyu selyanyn: Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu selyanstva; Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. Cherkasy, 2001. Vyp. 2. С. 30–33.
4. Bundak O. Stanovlennya torhovo-ekonomichnykh vidnosyn na Volyni v pershiy polovyni XIX st. // Nauk. visn. Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrayinky. Lutsk, 2009. № 13: Istorychni nauky. S. 140–146.
5. Venherska V.O. Formuvannya kredytno-bankivskoyi systemy na Pravoberezhniy Ukrayini (kinets XVIII – pochatok XX st.). Kyiv, 1997.

6. Hordunovskyy O.M. Vnutrishni tsiny na khlib i yikhnya rehionalna spetsyfika v Pivdenniy Ukraini XIX st. // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsyubynskoho, 2010. Vypusk XVIII. С. 60–67.
7. Hurzhiy I.O. Rozklad feodalno-kriposnytskoyi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoyi polovyny XIX st. Kyiv: Derzhpolityvdav URSR, 1954. 451 s.
8. Hurzhiy O.I., Orlyk V.M. Selyany Ukrainy ta yikh opodatkovannya v XVII – seredyni XIX st. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskyy O. V., 2012. 278 s.
9. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti. F. 1. Op. 1. Ed. khr. 4. 1844. 31–32 ark.
10. Donik O. Promyslove pidpryyemnytstvo dvoryanstva Ukrainy v XIX st.: uryadova polityka, osoblyvosti rozvytku, haluzevi napryamky // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 2007. № 5. S. 61–86.
11. Donik O.M. Kupetstvo yak stan v Ukraini (XIX st.) // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. 2006. № 3. S. 16–41.
12. Zadereychuk I.P. Nimetska kolonizatsiya ukrajinskykh zemel u XVIII – na pochatku XIX st. // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriya «Yuridicheskie nauki». Tom 19. 2006. № 3. S. 30–38.
13. Zolotov V.A. Vneshnyaya torgovlya Yuzhnoy Rossii v pervoy polovine XIX veka. Rostov-na Donu, 1963. 102 s.
14. Kazmyrchuk H.D., Solovyova T.M. Sotsialno-ekonomichnyy rozvytok Pravoberezhnoyi Ukrainy v pershyi chverti XIX stolittya. Kyiv: Mizhnarodna finansova ahentsiya, 1998. 174 s.
15. Kononkova N.V. Gosudarstvenno-pravovoe regulirovanie vneshney torgovli v Rossiyskoy imperii v pervoy polovine XIX v. // Vestnik Amurskogo gosudarstvennogo universiteta. 2010. Vyp. 50: Ser. Gumanitarnye nauki. S. 94–99.
16. Kocherhin I.O. Kapitalistychni dvoryanski hospodarstva Katerynoslavskoyi huberniyi poreformenoho periodu // Humanitarnyy zhurnal. 2010. № 3/4. С. 16–29.
17. Murzakevich N. Ocherk uspekhev Novorossiyskogo kraya i Bessarabii v istekshee dvadtsatiletie, t.e. s 1820-go po 1846-y god. Odessa, [1846]. 88 s.
18. Mashchenko A. Koloniya Novi Myzyrychi ta yiyi rol u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Ukrainy (persha polovyna XIX st.) // Siveryanskyy litopys. 2007. № 6. S. 132–137.
19. Mashkin O.M. Inozemtsi v sotsialno-ekonomichnomu zhytti Ukrainy kintsya XVIII – pershoyi polovyny XIX st. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. 450 c.
20. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini [V 3 ch.]. – Ch. 1: Remeslo i manufaktura. Kyiv Vyd-vo AN URSR, 1959. 496 s.
21. Orlyk V.M. Pytni zbory v ukrajinskykh huberniyakh Rosiyskoyi imperiyi u pershyi chverti XIX st. // Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. 2005. Vyp. 9. S. 175–187.
22. Orlyk V.M. Podatkova polityka Rosiyskoyi imperiyi v Ukraini v doreformenyy period. Kirovohrad: Imeks-LTD, 2007. 631 s.
23. Petrovskyy-Shtern Y. Pravo na charku: korchmy, shynkari y horilchana viyna u shtetli (Volynska, Podilska ta Kyivska huberniyi, 1790–1840) // Judaica Ukrainica. 2013. № 2. S. 58–64.
24. O pravakh pribyvayushchikh v Rossii inostrantsev // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. SPb. T. 35. Otd. I. 1860. № 35880. 706 c.
25. Polyanskiy F.Ya. Pervonachalnoe nakoplenie kapitala v Rossii. Moskva, 1958. 416 s.
26. Shmyd O.P. Prychyny masovoyi kolonizatsiyi Volyni u druhiy polovyni XIX st. // Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. 2008. Vyp. 14. S. 147–156.
27. Slabyeyev I.Z. istoriyi pervisnoho nahromadzhennya kapitalu na Ukraini (Chumatskyy promysel i yoho rol u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Ukrainy XVIII – pershoyi polovyny XIX st.). Kyiv, 1964. 140 s.
28. TsDIAU u m. Kyiv (Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 442. Op. 1. Spr. 1080. 31–33 ark.
29. TsDIAU u m. Kyiv. F. 442. Op. 788 a. Spr. 19. 359–363 ark.
30. TsDIAU u m. Kyiv. F. 442. Op. 38. Spr. 550. 1–7 ark.
31. Yashyn V.O. Pidpryyemnytska diyalnist yevreystva pivdenoukrajinskykh zemel v seredyni ta druhiy polovyni XIX st. // Humanitarnyy zhurnal. 2013. № 4. S. 30–43.

Poloz K. The Initial accumulation of capital in Dnieper Ukraine of the 19th century.

The process of initial accumulation of capital in Dnieper Ukraine of the 19th century has been analyzed in the present work on the basis of archives materials and historical works. Most of the attention is paid to such sources of capital, the state leases, fairs, usurious activities, government loans, foreign investment, and more.

By writing the article we used such methods as historical, chronological and comparison.

It has been summed up that the wealthy people played a primary role in the process of primitive accumulation of capital in Dnieper Ukraine of the 19th century.

Keywords: capital, Dnieper Ukraine, profit, source of capital, investments, usury.

Одержано 2.03.2017.

УДК 930.25 (477.46) «192/193»

Анна Карпань
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ЧЕРКАЩИНІ У 1920–1930 рр.

У статті висвітлюються тенденції розвитку архівної справи на Черкащині у 20–30 рр. ХХ ст. Автором використано принципи історизму, системності та наукової об'єктивності.

Проаналізовано розвиток архівної справи на першому етапі архівного будівництва на Черкащині, який припадає на 1919–1938 рр. Простежується історія Черкаського архіву з 1 квітня 1919 р., коли з метою виявлення, реставрації та охорони архівних документів було створено бібліотечно-музейну секцію. Паралельно із заснуванням бібліотечно-музейної секції в Черкасах був відкритий Народний будинок культури, до складу якого увійшов і Центральний народний архів, що зберігав краєзнавчі документи. Доведено, що архівні установи Черкащини відіграли важливу роль у розвитку історико-краєзнавчої діяльності регіону.

Ключові слова: архівні установи, Черкащина, архівне будівництво, окружні архіви, архівні управління, архівна справа.

В умовах доби незалежності України відбувається посилення інтересу до історії, культури, подій минулого, історичних пам'яток країни. Вивчення історії рідного краю спонукає до формування національної самосвідомості, патріотичного виховання, збереження історичної пам'яті народу. Важливим чинником для дослідження та вивчення мікроісторії виступає історичне краєзнавство, вивчення та пропаганда регіональної історії. За останні десятиліття спостерігається активізація краєзнавчої роботи в суспільстві, що є закономірним явищем наукового та культурного життя нашої держави.

Метою статті є висвітлення та аналіз тенденцій розвитку архівної справи на Черкащині у 1920–1930 рр., оскільки у 1919 р. був створений Народний будинок культури, до складу якого увійшов Центральний народний архів, а в 1938 р. було завершено збір документів та підготовка їх до опису.

Важливе значення для дослідження історії та становлення архівних установ на Черкащині мають матеріали Державного архіву Черкаської області, котрі містять інформацію з історії архіву.

Радянська історіографія проблеми представлена працями О. Водолажченко, В. Барвінського, В. Романовського, Ф. Герасименка, А. Грінберга, Д. Пількевича, С. Щедриної та О. Мітюкова. Архівісти О. Водолажченко та В. Барвінський у статті «Короткий нарис історії архівної справи та діяльності Укцентрархіву за 1924» проаналізували становище Укцентрархіву станом на 1924 р. Праця «Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» В. Романовського присвячена теорії та методиці архівознавства та містить інформацію про історію архівної справи на території України. Архівіст Ф. Герасименко в праці «До історії архівної справи на Полтавщині» відтворює основні етапи розвитку архівної справи